

Jerzy Bartmiński

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin / Instytut Sławistyki PAN, Warszawa

jerzy.bartminski@poczta.umcs.lublin.pl

ROLA ETYMOLOGII W REKONSTRUKCJI JĘZYKOWEGO OBRAZU ŚWIATA

Słowa kluczowe: kognitywna etnolingwistyka, etymologia, językowy obraz świata, *kwiat*, *gwiazda*

Keywords: cognitive ethnolinguistics, etymology, linguistic world view, *świat* 'world', *kwiat* 'flower', *gwiazda* 'star'

1. Odpowiedź na tytułowe pytanie – o rolę etymologii w rekonstrukcji językowego obrazu świata (JOS) – wydaje się w świetle dotychczasowych praktyk badawczych dość oczywista, niemniej pytanie pozostaje otwarte ze względu na nowe koncepcje na gruncie etymologii oraz wciąż jeszcze dyskutowane rozumienie przedmiotu etnolingwistyki i JOS.

Etnolingwistyka słowiańska, zwłaszcza rosyjska, od dawna poświęca etymologii wiele uwagi. Przecież stawiana obok szkoły etnolingwistyki dialektologicznej Nikity I. Tołstoja szkoła Władimira Toporowa – otrzymała (w pracach Anatolija Żurawlowa¹,

1 Żurawlow, omawiając badania etnolingwistyczne prowadzone z jednej strony w kręgu Wiaczesława Iwanowa i Władimira Toporowa, a z drugiej – w kręgu Nikity Tołstoja, pisał: „известной долей основности эти направления могут быть определены как «этимологические» и диалектологическое” соответственно: первое связывается по преимуществу с постановкой и решением задач реконструкции, отражаемых «культурной» лексикой, с этимологизацией слов морфологического характера и тп.; второе в качестве первоочередного выдвигает требование максимальной дескрипции, выявления насколько возможно полного инвентаря форм культуры, ритуалов, обрядовой лексики с преимущественным вниманием к ареальным проблемам, к диалектологии культурных феноменов, к географическому аспекту их изучения” (Żurawlow 1993: 111; za: Bieriechowicz 2000: 5).

Eleny Bierzowicz, Swietłany Tołstoj) miano etnolingwistyki etymologicznej. W krótkim zarysie historii badań etymologicznych, jaki dała Małgorzata Brzozowska w swojej książce *Etymologia a konotacja słowa* (2009), jako ważne etapy w rozwoju tego działu lingwistyki odnotowano niemieckie językoznawstwo historyczno-porównawcze, rosyjską szkołę mitologiczną Aleksandra N. Afanasjewa i Aleksandra O. Potebni i moskiewską szkołę strukturalno-semiotyczną Toporowa i Iwanowa, amerykańskie propozycje kognitywistyczne Ewy Sweetser (*From etymology to pragmatics*, 1990). Według Swietłany Tołstojowej szczególną wartość w badaniach etymologicznych miało łączenie podejścia systemowego z tekstowym:

Мы имеем в этимологии замечательные образы как системного так и индивидуального (контекстного) анализа. Традиционный для этимологии метод семантических параллелей, опыт групповой реконструкции, примеры семантической реконструкции в рамках этимологического гнезда (морфо-семантического поля в смысле П. Гиро 1956), попытки сопоставительного изучения „синонимических” гнезд [...] – все это несомненно продукты системного подхода. Точно также мы имеем классические примеры „контекстной” реконструкции в трудах Е. Курылиловича, Э. Бенвениста, О.Н. Трубачева, В.Н. Топорова и др. (Tołstaja 2006b: 385).

W przeglądzie badań etymologicznych, jaki dała M. Brzozowska (2009), zwraca uwagę bardzo krytyczna diagnoza stanu etymologii dokonana przez Yakova Malkiela w książce *Etymology* (1993). Zarzucił on badaczom – etymologom brak ściśle sformułowanej teorii etymologicznej, duży stopień subiektywności i związek raczej z archeologią i mitologią niż z teorią kognitywną i statystyką (Brzozowska 2009: 24).

Od dwóch końcowych dekad XX w. jesteśmy świadkami kształtowania się nowego – kognitywistycznego kierunku w badaniach etymologicznych, które wzmacniają sygnalizowany przez S. Tołstojową i tak pozytywnie przez nią oceniany zwrot ku kontekstowości, także ku historyczności. W referacie pt. *Kognitywizm w etymologii* przedstawionym przez Marię Wojtyłę-Świerzowską na XII Kongresie Sławistów w Krakowie (1998) znalazły się słowa krytyki pod adresem tradycyjnych etymologów za „kurczowe trzymanie się pojęcia systemu”, a przede wszystkim za niesprawdzalność wielu hipotez, bo

[...] rekonstrukcje wychodzące poza okres historyczny [...] to byty abstrakcyjne, uzyskane przy zabiegu sztucznego skrócenia ogromnej nieraz perspektywy czasowej, semantycznie wypreparowane [...] oparte nie na żywych tekstach, lecz na słownictwie zawartym w dykjonarzach [...]. Próby sprowadzania za wszelką cenę etymologizowanego materiału do postaci pie. przy pomocy procedury młodogramatyczno-strukturalistycznej prowadzą bardzo często do akrobacji formalnych, oderwanych od realiów, nieuzasadnionych materiałowo (Wojtyła-Świerzowska 1998: 18, 19).

Autorka postulowała wydobyć się „z zaklętego kręgu układanek i rekonstrukcji”, wykorzystywanie dorobku poprzedników i zajęcie się ogromnym (czasowo

i przestrzennie) materiałem leksykalnym poświadczonym historycznie. A więc proponowała przesunięcie zainteresowań bliżej współczesności. W tym kierunku idą dwa najnowsze polskie słowniki etymologiczne, Wiesława Borysia (SEBor) i Krystyny Długosz-Kurczabowej (WSE-HJP).

W postulowanym przez Wojtyłę-Świerżowską programie

[...] punktem wyjścia jest JA – MOJE CIAŁO – NAJBLIŻSZA UDOMOWIONA PRZESTRZEŃ – MÓJ RÓD – MOJA KREW, zatem to wszystko co jest najbardziej podstawowym, najpierwotniejszym doświadczeniem każdego człowieka – niezależnie od miejsca i czasu, i ono jest punktem odniesienia, czynnikiem modelującym percepcję rzeczywistości (Wojtyła-Świerżowska 1998: 20).

Są to postulaty zbieżne z postulatami etnolingwistyki.

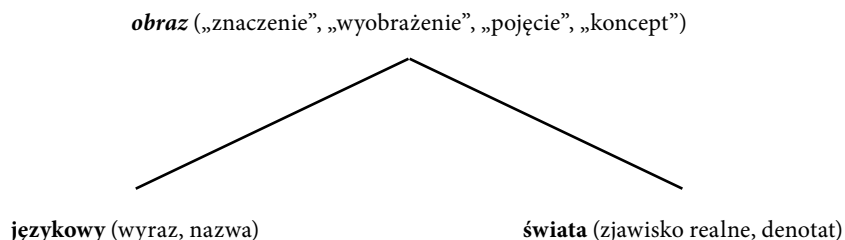
2. Pojęcie językowego obrazu/modelu świata (JOS/JMS), kluczowe dla wszystkich współczesnych szkół etnolingwistycznych (etymologicznej, dialektologicznej, kognitywnej), dotyczy tego, jak człowiek (*homo loquens*, podmiot indywidualny) i wspólnota ludzka (podmiot zbiorowy) postrzegają i konceptualizują rzeczywistość, jak utrwalają i wyrażają to doświadczenie w języku, także jak poprzez użycie języka kształtują sytuacje społeczne i obraz świata.

JOS/JMS rozumiem jako efekt interpretacji rzeczywistości (nie jej „odbicie”) (por. Bartmiński 2005, 2007, 2009, 2011). Jego rekonstrukcja opiera się na szerokiej bazie materiałowej, odwołuje się do semantycznej analizy kategorii gramatycznych i słownictwa, do łączliwości leksykalnej (stałej i okazjonalnej) i metafor, do struktury logiczno-semantycznej i treści tekstów zarówno kliszowanych (tj. różnych gatunków folkloru: przysłów, zagadek, pieśni, bajek itd.), jak też kreowanych (w ich warstwie presuponowanej, implikowanej). Przydatne dla rekonstrukcji JOS są teksty wywołane, tj. odpowiedzi na pytania o rozumienie słów przez ich użytkowników oraz opisy rytualnych zachowań i wierzeń dotyczących nazywanych przedmiotów². W rekonstruowaniu JOS znaczący udział ma też analiza etymologiczna, do której wyników odwołujemy się regularnie w lubelskim SSiSL.

3. Koncepcja JOS opiera się na takiej (klasycznej) koncepcji znaku językowego, w której wyróżniane są trzy elementy: nazwa (forma językowa), znaczenie (rozumiane, najogólniej mówiąc, jako korelat stojący między nazwą a denotatem, określany terminami „mentalny obraz”, „wyobrażenie”, „pojęcie”, „koncept”) i obiekt w świecie realnym (denotat), a przedmiotem analizy są relacje między nimi. Trzy składniki terminu „językowy obraz świata” wpisują się w elementarną strukturę

2 W ujęciu reprezentowanym przez autorów SLSJ i SSiSL wierzenia i praktyki są traktowane jako tzw. dane przyjęzykowe, podczas gdy w moskiewskiej etnolingwistycznej szkole wierzenia i zachowania – jako równoprawne z przedmiotowymi i językowymi elementami kodu kulturowego (zob. Tolstoj 2006a: 7–27)

znaku językowego, można powiedzieć – odsyłają do trzech wierzchołków trójkąta semiotycznego Ogdena-Richardsa:



Konkretne analizy relacji między nazwą, znaczeniem a denotatem mogą być różnie ukierunkowane, mogą przyjmować zarówno perspektywę semazjologiczną (od nazwy do znaczenia i przedmiotu), jak też onomazjologiczną (od przedmiotu realnego do jego obrazu i nazwy). Obie perspektywy, mające uzasadnienie w naturze znaku językowego, są równouprawnione (a nawet obowiązujące) przy rekonstrukcji JOS. Problemem może być tylko zakres ich stosowania i sposób wiązania z sobą.

4. Etymologia przyjmuje pierwszą z tych perspektyw (semazjologiczną), ale nie aspiruje do ogarnięcia wszystkich form wyrazu językowego, jest „nauką o pochodzeniu wyrazów”, ale ogranicza swoje zainteresowania tylko do wyrazów o „niejasnej formie wewnętrznej”³. Analizy etymologiczne nastawione na formalną i semantyczną motywację słów, wyróżniając kategorie słowotwórcze (pień i formant), ujawniają sposób postrzegania i konceptualizacji przez daną wspólnotę językową, są „relevantne etnolingwistycznie” (by użyć ulubionej formuły Wojciecha Chlebdy). Etymologia w dużej części swoich badań zawsze, kiedy zajmuje się wyrazami o zatartej motywacji, pokrywa się w istocie ze słowotwórstwem, jest słowotwórstwem historycznym.

Jest jeszcze drugi aspekt „przysługi”, jaką etymologia oddaje etnolingwistyce i szerzej – współczesnej semantyce leksykalnej. Polega ona na tym, że wydobywając znaczenie „pierwotne”, etymologia pozwala w pewien sposób hierarchizować znaczenia słów wieloznacznych i odtwarzać historyczny proces narastania znaczeń.

5. Przykład hasła ŚWIAT⁴. Jak znaczenie etymologiczne ma się do znaczenia realnego? USJP wyróżnia siedem znaczeń słowa *świat*:

1. ‘kula ziemiska, Ziemia jako planeta [...]’;
2. ‘najbliższa otaczająca (kogoś) przestrzeń, dostępna dla zmysłów; krajobraz’;

3 „Za właściwy przedmiot analizy etymologicznej uważa się wyrazy, których budowa z dzisiejszego punktu widzenia jest niejasna, np. pol. *goić* [‘leczyć’, ‘zabliźniać rany’] czy *koić* [‘uśmierzać’, ‘uspokajać’]” (Polański 2002).

4 Hasło to zostało szczegółowo przedstawione w SSiSL (I/4: 11–76).

3. 'miejscowość [...] poza obrębem czyjegoś miejsca zamieszkania, obce, dalekie strony';
4. 'ogół ludzi żyjących na ziemi, ludzkość, narody, społeczeństwo';
5. 'ogół wszystkich ciał niebieskich, wszechświat, kosmos';
6. 'każdy możliwy ośrodek życia lub cywilizacji we wszechświecie';
7. 'wszelkie przejawy życia na ziemi, przejawy rzeczywistości i działalności ludzkiej; byt'⁵.

Jak znaczenia te mają się do siebie, czy istotnie są rozłączne? W świetle etymologii *świat* jest rzeczownikiem odczasownikowym, motywowanym przez czasownik *świecić*⁶; jego kategoriale znaczenie to 'coś, co jest oświetlone, więc jasne, widoczne', podobnie jak *dział* (od *dzielić*) – 'coś, co zostało podzielone, co jest rezultatem dzielenia', *zbiór* (od *zbierać*) – 'coś co zostało zebrane' itp.; rzeczowniki te mają kategoriale znaczenie wytworu (obiektu) czynności.

Do jednego „gniazda etymologicznego” należą rzeczowniki *świat*, *światło*, *poświata*, *świt*, *świeca*, *oświecenie*, przymiotniki *światły*, *światlisty*, *światny*, przysłówek *światnie*, czasowniki *świtać*, *przyświecać* itd., w nich wszystkich morfem rdzenny *świat-* / *świat-* niesie znaczenie 'jasności' – cechy umożliwiającej widzenie. Prawdopodobne jest dalsze pokrewieństwo etymologiczne ze słowami *kwiat* i *gwiazda* (semantyczne – wspólna cecha 'jasności', ale też formalne, o czym za chwilę).

Związek semantyczny *świata* i *światła* jest poświadczony językowo poprzez wymienne ich użycie we frazeologizmach *ujrzeć światło dzienne* i *przyjść na świat* – oba używane w znaczeniu 'urodzić się', także *wyjscie na światło* 'stać się jawnym, znanym ludziom (światu)' (SEBor: 621). Wymienne też funkcjonuje *świat* i *słońce* (źródło światła) we fraz. *nic nowego na świecie* / *nic nowego pod słońcem* (NKPP II: 651, z Biblii, Eccl 1,10).

Związek *świata* ze *światłem* był jeszcze bliski w staropolszczyźnie, kiedy leksemu *świat* używano też w znaczeniu 'świt, świtanie' (*na świecie* 'przy świetle dziennym, *in luce*' SSStp IX/1: 51), a dobrze poświadczony jest w odpowiednikach innosłowiańskich, które wręcz łączą w jednym leksemie znaczenia 'mundus' i 'lux', por.: stcsł. *světb* 'światło, jasność, źródło światła', 'świat', ros. *svet* 'światło', 'świat, wszechświat' (SEBor: 621)⁷, a idąc głębiej w przeszłość – potwierdza go znaczenie pokrewnych formalnie wyrazów indoeuropejskich: stind. *svētás* 'jasny, biały' i goc. *hveits* (którego kontynuantami są

5 Znaczenia te nie są rozłączne, przeciwnie, dają się łączyć w ciąg metonimiczny. Ludowy obraz ŚWIATA w SSiSL (I/4) został zrekonstruowany wedle założeń definicji kognitywnej, z uwzględnieniem etymologii słowa.

6 W. Boryś (SEBor: 621) przyjmuje pochodzenie *świata* od niezachowanego w słowiańszczyźnie czasownika **svisti* [*< *svit-iti*], równego lit. *šviēsti*, *šviečiū* 'świecić, oświetlać' z pie. **k'uei-t-* 'świecić się; jasny, biały' (zob. *świecić*) z wymianą rdzennego **ei => *oi > *ě*. Z pierwotnego znaczenia 'światło' rozwinęło się wtórne 'świat'.

7 Język rosyjski wprowadził dla znaczenia 'mundus' osobny leksem *мир*, na podobieństwo greckiego słowa *kosmos*, łączącego znaczenia 'świat, mundus' i 'porządek, ład', o czym zob. Tołstaja 2010.

współczesne niem. *weiss* ‘biały’ i ang. *white* ‘biały’). W języku polskim świat pojawia się z epitetem *biały* SSiSL (I/4: 26).

Połączenie w jednym słowie znaczeń ‘mundus’ i ‘lux’ ma paralele pozasłowiańskie, przykładem węgierski *vilag* (SEBr 535) i rumuński *lume* (SEBor 621).

Uznanie ‘światła’ i pochodnej od niego ‘jasności’ (umożliwiającej widzenie) za cechę jądrową w semantyce *świata* pozwala odnieść wielość cech przypisywanych *światu* (rozdzielonych w USJP na siedem oddzielnych znaczeń) do koncentrycznego modelu konceptualizacji przestrzeni, w którego centrum znajduje się to, co widzialne, co istnieje w zasięgu oka (w USJP jest to znaczenie 2: ‘najbliższa otaczająca kogoś przestrzeń, dostępna dla zmysłów’); w kolejności to, co znajduje się w kręgu najbliższym, domowym i lokalnym, w sferze prywatnej, potem – w kręgu dalszym (*obcy świat, dalekie strony* – znaczenie 3) i w sferze publicznej, oficjalnej (‘ogół wszystkich ludzi...’ – znaczenie 4), wydzielane w USJP znaczenia 5–7 są do siebie zbliżone, bardzo ogólne, dotyczą całej ziemi jako środowiska człowieka, kosmosu, podobnie jak podane jako pierwsze znaczenia *świata* ‘kula ziemiska, Ziemia jako planeta...’, *ten świat* w opozycji do *tamtego świata, zaświatów*.

Podstawową zasadą konstrukcyjną tego modelu jest metonimia, przechodzenie po osi przyległości od tego, co bliskie, ku temu, co dalekie – wedle modelu określanego formułą „JA – TU – TERAZ”.

Znaczenie etymologiczne *świata* jako ‘światła’ zachowuje się śladowo także kontekstach, w których *świat* jest łączony z patrzeniem i widzeniem.

Należą tu frazeologizmy: *ogłądać boży świat* ‘żyć’, *nie widzieć bożego świata poza kimś* ‘być czymś pochłoniętym całkowicie’, a z przykładów przytaczanych w haśle *Świat* w SSiSL I/4 – zagadki o oku i nocy, w których *świat* jest tym, co można (lub czego nie można) zobaczyć:

- (1) Dwie pałeczki maku na cały świat osieje. <Oczy>. Folf Zag nr 667; war.: Dwa węzółki soli, cały świat osoli. <Oczy>.

(Folf Zag nr 32)

- (2) Malutkie to, czerniutkie to, hneda [‘wnet’] cały świat obleci. <Oko>. (Folf Zag nr 913); war.: Maluśkie, cerniuśkie w koło świat obydzie. <Oko>. (Święt Nadr 655)

- (3) „Czarny ptak (= noc) zabiera cały świat”: *Leciał czarny ptak, jak zafajtnął skrzydłem, zabrał cały świat. <To jest noc>.*

(TN Łuszczów 1962; war.: Folf Zag nr 160)

W zagadkach o słońcu – najjaśniejszym świetle, źródle jasności – jest ono przedstawiane jako centrum świata, *ozdoba całego świata; kwiat, który rozwesela cały świat*:

- (4) Na środku świata stoi dąb, a do każdej chałupy gałązki wiszą. <Słońce>.

(SSiSL I/1, s. 131)

- (5) Co wyżej lasu, ozdoba całego świata. <Słońce>.

(Folf Zag nr 642; nadto: ZWAK 1883/144 znad Bugu i Narwi)

(6) Stoi, stoi stojawa, na stojawie trzęsawa, na trzęsawie ślicny kwiat, rozweseli cały świat. <Słońce>.

(ZWAK 1893/242);

(7) Maluśkie, okragłuśkie, całemu światu miłe. <Słońce>.

(Folf Zag 911)

W ludowej modlitwie do słońca:

(8) Zawitaj, powitaj, jasność boska, która cały świat oświecasz i mnie człowieka grzesznego.

(Mosz Kul 2/441, za: SSiSL I/4: 42)

Na zasadzie figury etymologicznej związek świata (utożsamionego z ziemią) ze światłem ożywił Józef Baran w swoim wierszu *Hymn poranny*:

(9) oto wyłania się z ciemności ziemia
oto nastaje pierwszy dzień stworzenia
już światła świtu srebrzą się na rosie
o już tchnienie Pana górą się unosi
już barwy trawom wodom i obłokom
przywraca promień spływający błogo
od iskry świtu świat się rozprzestrzenia.

(„Sycyna” nr 1–2, 1994)⁸

6. Rozważmy w kolejności, w czym etnolingwistyka może się przysłużyć etymologii, na ile może pomóc w weryfikowaniu hipotez etymologicznych?

Pozostawmy przy gnieździe etymologicznym *świata*, do którego niektórzy etymolodzy włączają także *kwiat* i *gwiazdę*. Czy można te leksemy sprowadzić do wspólnego etymonu? Aleksander Brückner w SEBr napisał:

Kwiat jest to samo słowo co i *świat* (*światło*), *kwiat* ‘błyszczy, świeci się’; *k-* i *s-* mieniają się nieraz (*klaniać* i *slaniać się*); należy zaś bezpośrednio do *kwitnąć* (*p*).

(SEBr 2000, sv. *kwiat*: 287)

Franciszek Sławski (SESł III: 479–480) wypowiedział się w podobnym duchu⁹.

8 Przytoczone pod (1–8) kontekstowe użycia leksemu *świat* stanowią „dowody językowe” w sensie przyjętym przez Annę Wierzbicką (1993) na obecność w rozumieniu świata cechy ‘bycia czymś oświetlonym, jasnym, widocznym’.

9 „Psł. **květo*, **květa* pierwotny, z prastarym typem apofonii, rzeczownik do **kvisti* **kvbtą* p. *kwiś*. Odpowiedników ie. nie ma. Ten sam pierwiastek (o podstawowym znaczeniu ‘świecić, błyszczeć’: ‘jasny, biały’) co w identycznym budową **světo* p. *świat* (o różnicy nagłosu p. *kwiś*). Psł. *květo*: **kvbtěti* jak **světo*: **svbtěti* p. *świtać*. – Pierwotnie nomen actionis (co doskonale zachowane) ‘kwitnięcie, rozkwitanie, rozwijanie się z pączka w kwiat’, wtórnie skonkretyzowane nomen acta ‘flos’. Takie znaczenia jak ‘biała plama’, czy ‘pleśń’ mają także pokrycie w werbum” (SESł III: 479–480).

Tymczasem Andrzej Bańkowski zdecydowanie odrzuca ten pogląd. Pisze:

Z powodów metodologicznych potępić trzeba stwierdzenie Brücknera: *kwiat jest to to samo słowo co i świat*, suponującego niezasadnie brak opozycji fonologicznej *-k- i *-k'- w pie.; nie to samo ani słowo, ani prasłowo, bo w pie. **kwoit-* i **k'woit-* [są] różnymi morfemami; [...] Pod względem semantycznym **květo* i **světo* nie mają z sobą nic wspólnego, nie są w żadnej mierze ani synonimami, ani antonimami.

(SEBań I: 869)

Nie podejmując spornej (i chyba nierozstrzygalnej) kwestii fonologicznej, trudno zgodzić się z opinią o braku bliskich semantycznych związków między *światem* i *kwiatem*. Wbrew opinii Bańkowskiego funkcjonują one w tekstach jako semantyczne bliskoznaczniki. Przykłady:

W zagadce cytowanej pod numerem (6) *kwiatem* nazwane jest słońce (niebieskie światło), które *rozwesela cały świat*.

W pieśni ludowej kawaler chwali się, że *świat* mu *kwitnie*:

- (10) Jesdem sobie chłopak chwat,
Dopiero mnie kwitnie świat,
Ale za rok albo dwa,
zdołam zdusić smoka, lwa.

(K 41 Maz 230)

Pannie z dzieckiem *świat* już *nie przykwita*, *nie jest wesoły*:

- (11) Żeby ni córeczka, byłabym dziweczka
i świat by mnie przykwitał,
a tak że mie już świat nie przykwita,
bo córeczka na rękach powita,
świat mie nie jest wysoły.

[z Nedeżowa gm. Jarczów] (Bart PANLub 5/99)

W pieśni rodzinnej *potrząsanie kwiatem* konopi przez muchę jest stawiane w paralelicznym szeregu z matką, która córce *zawiazuje świat*, wydając ją zbyt wcześnie za mąż:

- (12) Siadła mucha na kunopi, otrząchnęła kwiat,
cegóz ty mi, moja mammo, zawiazujes świat.
Oj, świat ześ mi zawiązała,
mie młodziuchnu za mąż dała,
mamuniu moja.

(BartPANLub V/147)

O przemianie *świat* w *kwiat* mówi pastorałka:

- (13) Panna matką zostaje, zdrowia przez płód świata daje, świat w kwiat kształtuje.

(Miłk Pas 11)

W zapisach ludowych relacji o wierzeniach:

(14) Komu „kwitną” paznokcie, temu kwitnie świat.

(K 48 Ta–Rz 278)

Za paznogciem jak kwitnie, to już człowiekowi świat przekwita.

(Wisła 1904/103)

Kaszubskie przysłowie funduje analogię między *kwiatem* i *światem* na jeszcze innej cesze: są one środowiskiem bliskim i przyjaznym odpowiednio pszczole i człowiekowi:

(15) Pszczoła na kwiat, człowiek na świat, pszczoła z kwiatu, człowieka ze świata.

(Sychta, SGKasz 2/314)

Chłopski poeta *kwiecenie się świata* postrzega jako efekt ożywczego działania słońca, tworzy ciąg wiosna – świat – słońce – radość – kwiat:

(16) Koło mnie wiosna w pąkach drzew się wieści, / Świat się do słońca uśmiecha i kwieci.

([A. Leśniak] Szcz Ant 476)

We wszystkich tych przykładach *świat* i *kwiat* są łączone na podstawie zarówno współbrzmienia fonetycznego (tworzą nawet powtarzającą się w tekstach folkloru parę rymową), jak też konotacji ‘jasności’ i implikowanych dalszych cech, takich jak ‘piękno’, ‘bliskość’ i ‘radość’. Etnolingwistyczna rekonstrukcja JOS pozwala dodać jeszcze jeden argument: świat w mitologicznym modelu jest ujmowany jako drzewo, które rośnie, odnawia się, więc może też zakwitać, zob. SSiSL I/4, sv świat.

7. Cecha ‘światłości’ i ‘jasności’ łączy też etymologiczne znaczenie *świata* z *gwiazdą*, choć tylko część etymologów wysuwa tezę o wspólnym etymonie *świata*, *kwiatu* i *gwiazdy*. Większość zachowuje w tej kwestii powściągliwość, ograniczając się do rozważań na temat fonetycznych odpowiedników pol. *gwiazdy* w językach słowiańskich i bałtyckich¹⁰.

Brückner (SEBr: 165), polską *gwiazdę* zestawiał z litew. *žvaidė* (g)zdē ‘gwiazda’ i stprus. *swaigstan* ‘światło’, a opierając się na bliskich znaczeniowo dubletach z odpowiednimi spółgłoskami bezdźwięcznymi – psł. *světъ, květъ – uznał słowiański wyraz *gvězda i bałtycki *žvaidė* za odmianki dźwięczne pierwotnego *kvait-, *svait-, z czego wyciągnął najbardziej radykalny wniosek, że „*gwiazda* i *świeca* istotnie jedno i to samo słowo (przyrostek odmienny)”.

10 Tamaz W. Gamkrelidze i Wiczesław W. Iwanow (1984: 685) stwierdzają, że stara ogólnoeuropejska nazwa ‘gwiazdy’ – zachowana w łac. *stella*, niem. *Stern*, ang. *star* – została w językach bałtyckich i słowiańskich zastąpiona przez wyrażenia o znaczeniu ‘сияющий’, ‘блестящий’ – wymieniają st.-cerk.-słow. *zvězda*, pol. *gwiazda*, litew. *žvaidė*, łotysz. *zvaigzne* ‘gwiazda’, prus. *swaigstan* ‘сияние’, ‘свет’, ‘блеск’; i z drugiej strony prus. *lauxnos* ‘светило’, ‘созвездия’.

Opinię Brücknera co do przynależności wyrazów *gwiazda*, *świat* i *kwiat* do jednego gniazda etymologicznego podzielił Sławski, ale jej nie uzasadniał bliżej, uwagę skupił głównie na szczegółach fonetycznych, krytycznie referując rozbieżne poglądy 15 (sic!) badaczy na temat różnic fonetycznych między nazwami gwiazdy w językach słowiańskich i bałtyckich. Kwestię semantycznych relacji *gwiazdy* wobec *świata* i *kwiatu* autorzy słowników pozostawili na boku¹¹. Tymczasem konteksty językowe i kulturowe, stanowiące świadectwo sposobu postrzegania odnośnych przedmiotów przez mówiących, potwierdzają konceptualną bliskość *kwiatu* i *gwiazdy*.

Dane z zakresu wierzeń i folkloru podaje słownik *Słowiański dźwięk* (SD), gdzie pod *свеча* czytamy:

По народным представлениям, отраженным в апокрифических текстах, звезды – это небесные „свечи” которые Бог и ангелы зажигают про рождении каждого человека. О падающих звездах говорят, что это „свечи злых духов”, „свечи черта” (укр., подоль.; НБ: 129). В загадках свечи служат метафорическим образом звезд. (SD 4, 2009: 573 [artykuł autorstwa Olgi Bielowej i Iriny Siedakowej]).

W tekstach polskich znajdziemy dalsze poświadczenia. W wielkopolskiej przemowie weselnej: „[Bóg] postanowił firmament niebieski, niebo i ziemię; niebo ozdobił gwiazdami, a ziemię kwiatkami” (Kolberg 10, Pozn. 306).

W zapisie wierzeń z Krakowskiego: „Gwiazdy są dla świętych przydane zabawki, kieby kwiatki po obłokach rozsiane” (K 7 Krakowskie: 31) – (*Wyobrażenia o początku świata, o ziemi, niebie, piekle, wspominki z historii świętej itd.*). Rekonstrukcja ludowego językowo-kulturowego obrazu gwiazdy w SSiSL I/1 (autorstwa Stanisławy Niebrzegowskiej) pokazuje, że gwiazdy są traktowane jako części żywego kosmosu; *patrzą, mrugają, mówią*, dzielają losy ludzi, wspierają zakochanych.

Idea głębokiego pokrewieństwa kwiatów i gwiazd jest obecna w poezji. U Juliusza Słowackiego w *Królu-Duchu*:

Gwiazdom gwiazdzącym po łąkach – i kwiatom, I lasom, które ciągle płaczą w szumach,
I pięknym wiosnom... i złocistym latom...[...] Siódmy raz zdaję moc i błogosławię!

(*Rapsod II*, w. 435–432)

11 Max Vasmer (1950) za pokrewne wobec psł. formy **gvězda* uznał litew. *žvaigždė*, łotysz. *zvaigzne* ‘gwiazda’, stprus. *swaigstan* ‘сияние’, ‘свет’, ‘блеск’, a dalej łotysz. *zvaigāla* ‘krowa z białym, podobnym do gwiazdy piętnem na łbie’ i *zaiguotiēš* ‘блестеть/блyszczec’, *zvīguļuôt* ‘сиять’, grec. *foibos* ‘блестящий, сияющий’ REW 1950–1958 (cyt. za: ESRJ 3, 1986, t. II: 85).

A. Bańkowski *sv* gwiazda zestawia wprawdzie formy prasl. **gvězda* i **květъ*, ale nie wychodzi poza rozważanie kwestii fonetycznych (SEBań 1: 508).

W. Boryś zestawia znaczenia gwiazdy udokumentowane w polszczyźnie od XIV w., podaje odpowiedniki innosłowiańskie i bałtyckie i kończy słowami: „Znaczenie wyrazu najlepiej wyjaśnialoby zestawienie z litew. *gaizdras* ‘światło na niebie, gaidrūs ‘jasny’, grec. *phaidrós* ‘jasny, świecący’ (SEBor).

W wierszu Leopolda Staffa z tomu *Łabędź i lira* (1914):

Nic mi świecie piękności twej zmącić niezdolne,
 Błogosławione, które wydało mnie plemię,
 Patrzę na gwiazdy górne i na kwiaty polne
 i w oczach swych jednoczę i niebo i ziemię.

Na koniec postawmy pytanie – czy w przytoczonych tekstach (a zapewne znalazłoby się ich więcej) mamy do czynienia tylko z rodzajem gry artystycznej, stosowaniem „figur etymologicznych”, czy z „naiwną etymologią ludową”, która opiera się na przypadkowych asocjacjach brzmieniowych, co jest tak surowo oceniane przez etymologię naukową? (por. Cienkowski 1972). Tego w przypadkach utworów literackich nie można wykluczyć, jednak na gruncie kultury ludowej mamy do czynienia z refleksami innego typu mentalności. Jak pokazali w swoim czasie Swietłana i Nikita Tołstojowie (Tołstoj, Tołstaja 1995), etymologia ludowa, bazując – co oczywiste – na podobieństwach fonetycznych, dostarcza równocześnie użytkownikom języka, nosicielom kultury przesłanek na rzecz rytualnych działań i budowania całych tekstów rytualno-magicznych, przywołuje więc głębsze, mitologiczne podłoże kulturowe. W kulturze ludowej funkcjonują swoiste gatunki przekazów wyjaśniających pochodzenie rzeczy i ich nazw (mity, legendy ajtiologiczne, podania etymologiczne) (por. Mieleński 1981; Brzozowska 2009; Mianecki 2010). Respektowanie rozumienia słów przez użytkowników języka jest jednym z podstawowych założeń etnolingwistyki kognitywnej, która znaczenie traktuje w ramach „mitu subiektywistycznego” (Lakoff, Johnson 1988) i jest skłonna nadać ludowej, potocznej, a także poetyckiej etymologizacji status jednego z ważnych źródeł rekonstrukcji JOS. Słusznie pod adresem badaczy języka – w nawiązaniu do W.N. Toporowa – napisali T.W. Bułygina i Aleksiej D. Szmelew (1999) w zakończeniu artykułu pt. „Народная этимология”: морфонология и картина мира: „Мы должны признать правоту информанта, следующего своей интуиции как носителя языка и *homoetymologi(fi)cans*” (1999: 113).

Literatura

- BARTMIŃSKI J. [= E. Бартминский], 2005, *Языковой образ света – очерки по этнолингвистике*, Москва.
- BARTMIŃSKI J., 2007, *Językowe podstawy obrazu świata*, Lublin (²2012).
- BARTMIŃSKI J., 2009, *Aspects of Cognitive Ethnolinguistics*, London (²2012).
- BARTMIŃSKI J., 2011, *Jezik – slika – svet – etnolingvističke studije*, Beograd.
- BIERIEZOWICZ JE.L. [= Е.Л. Березович], 2000, *Русская топонимия в этнолингвистическом аспекте*, Екатеринбург.
- BRZOWSKA M., 2009, *Etymologia a konotacja słowa. Studia semantyczne*, Lublin.
- BUŁYGINA T.W., SZMIELEW A.D. [= Т.В. Булыгина, А.Д. Шмелев], 1999, „Народная этимология”: морфонология и картина мира, [w:] *Славянские этюды. Сборник к юбилею С.М. Толстой*, Москва, s. 103–115.

- CIENKOWSKI W., 1972, *Teoria etymologii ludowej*, Warszawa.
- GAMKRELIDZE T.W., IWANOW W.I. [= T.B. Гамквелидзе, В.И. Иванов], 1984, *Индоевропейский язык и индоевропейцы*, Тбилиси.
- LAKOFF G., JOHNSON M., 1988, *Metafory w naszym życiu*, Warszawa.
- MIANECKI A., 2010, *Stworzenie świata w folklorze polskim XIX i początku XX wieku*, Toruń.
- MIELETINSKI E., 1981, *Poetyka mitu*, Warszawa.
- NKPP: *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich. W oparciu o dzieło Samuela Adalberga opracował zespół redakcyjny pod kierunkiem Juliana Krzyżanowskiego*, t. I–IV, Warszawa 1969–1978.
- POLAŃSKI K., 2002, hasło: *Etymologia*, [w:] J. Wojnowski (red.), *Wielka encyklopedia PWN*, t. 8, Warszawa, s. 399.
- POPOWSKA-TABORSKA H., 2010, *Blaski i cienie pracy etymologa (ze slawistycznej perspektywy)*, „Poradnik Językowy” nr 7 (676), s. 5–13.
- POPOWSKA-TABORSKA H., 2012, *Rola etymologii w kształtowaniu językowego obrazu świata (rozważania oparte na słowiańskim materiale językowym)*, „Etnolingwistyka” 24, s. 155–171.
- SD: N.I. Tołstoj [= H.I. Толстой] (red.), *Славянскиѣ древности. Этнолингвистический словарь*, Москва 1995–.
- SEBAŃ: A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 1–2, Warszawa 2000.
- SEBOR: W. Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005.
- SEBR: A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 1927.
- SESŁ: F. Sławski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 1952–.
- SLSJ: J. Bartmiński (red.), *Słownik ludowych stereotypów językowych. Zeszyt próbny*, oprac. zespół w składzie J. Adamowski et al., pod kier. J. Bartmińskiego, Wrocław 1980.
- SSiSL: J. Bartmiński (red.), *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, koncepcja całości i red. Jerzy Bartmiński, t. I: *Kosmos*, z. 1: *Niebo, światła niebieskie, ogień, kamienie*, Lublin 1996; z. 2: *Ziemia, woda, podziemie*, Lublin 1999; z. 3: *Meteorologia*, Lublin 2012; z. 4. *Świat, światło, metale*, Lublin 2012.
- SSTR: S. Urbańczyk et al. (red.), *Słownik staropolski*, Warszawa 1953–.
- TOŁSTAJA S.M., 2006a, [= C.M. Толстая], *Постулаты московской этнолингвистики*, „Etnolingwistyka” 18, s. 7–27.
- TOŁSTAJA S.M. [= C.M. Толстая], 2006b, *Культурная семантика и этимология*, [w:] I. Janýšková, H. Karliková (red.), *Studia etymologica Brunensia* 3, Praha, s. 385–297.
- TOŁSTAJA S.M. [= C.M. Толстая], 2008, *Пространство слова. Лексическая семантика в общеславянской перспективе*, Москва.
- TOŁSTAJA S.M. [= C.M. Толстая], 2010, *К семантической истории слав. *migrъ i *svěť (nadbítka z: J. Грковић-Мејдор, М. Радовановић (red.), Теорија дијахроничке лингвистике и проучавање словенских језика*, Београд).
- TOŁSTOJ N.I., TOŁSTAJA S.M. [= H.I. Толстой, C.M. Толстая], 1988/1995, *Народная этимология и этимологическая магия*, [w:] H.I. Толстой (red.), *Язык и народная культура*, Москва 1995, s. 317–332 (ten sam tekst w książce S.M. Tołstojowej 2008, s. 226–240).
- USJP: S. Dubisz (red.), *Uniwersalny słownik języka polskiego*, Warszawa 2003.
- WIERZBIKA A., 1993, *Nazwy zwierząt*, [w:] J. Bartmiński, R. Tokarski (red.), *O definicjach i definiowaniu*, Lublin, s. 251–267.
- WOJTŁA-ŚWIERZOWSKA M., 1998, *Kognitywizm w etymologii*, „Rocznik Slawistyczny” LI, s. 17–31.

WSE-HJP: K. Długosz-Kurczabowa, *Wielki słownik etymologiczno-historyczny języka polskiego*, Warszawa 2008.

**The role of etymology
in the reconstruction of the linguistic world view
Summary**

The author assumes that etymological analyses are “ethnolinguistically relevant” because by reconstructing the motivation of names, etymology allows one to reach the methods of linguistic conceptualization of phenomena and objects. He discusses the words *świat* ‘world’, *kwiat* ‘flower’, and *gwiazda* ‘star’ (endorsing Brückner’s and Sławski’s thesis that they all belong to a single etymological nest), and adduces examples of proverbs, riddles, and folk songs where the semantics of ‘world’, ‘flower’, and ‘star’ are joined, to demonstrate the benefits of directing etymological analyses to historically documented texts. Apart from phonetic arguments, the common element is the connotation of ‘brightness’, i.e. what makes it possible to look and to see.